

12 disciplines), are targeted. It analyzes the list and content of the courses belonging to the said LLM specialization that can be conditionally divided into three blocks: the key disciplines covering the "components" of health law; the disciplines ensuring understanding of the peculiarities of activities in the sphere of health care and the legal tools used for the governance in health care and management of healthcare institutions; and the courses directed at covering the topical issues of law and ethics in health care and at acquiring practical skills of protection of rights of healthcare actors. The paper points out that while teaching courses falling within the "Health Law" LLM specialization, major stress was made on getting students acquainted with the realities of practice. It pays attention to the use of modern methods and approaches to teaching as well as education technologies that allowed ensuring high efficiency of education, particularly under the conditions of lockdown caused by the spread of coronavirus disease COVID-19. The article also outlines major components of the education and scientific activity carried out at the Taras Shevchenko National University of Kyiv, including that of the Education and Research Center for Medical Law of the Institute of Law. The conclusion is made that a scientific school of health law has been established at the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Keywords: health law, medical law, pharmaceutical law, health care, public health, public health law, LLM specialization, education, science.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 21-26
УДК 347.51
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-4>

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

I. О. Дзера, канд. юрид. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-3953-8409

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ У РАЗІ ЗДІЙСНЕННЯ НЕЮ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ АБО У СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Цивільне законодавство містить як загальні норми, що передбачають підстави та порядок відповідальності за завдану особою шкоду, так і спеціальні підстави для притягнення або звільнення від такої відповідальності у разі, коли особа, завдаючи таку шкоду, здійснювала їх в умовах самозахисту чи крайньої необхідності. Отже, важливим є з'ясування особливостей цивільно-правової відповідальності особи при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності. Визначено підстави та порядок притягнення особи до такої відповідальності, зазначено особливості суб'єктного складу. Здійснено ґрунтовне дослідження норм Цивільного кодексу України з метою визначення їхньої відповідності загальним засадам цивільного законодавства та необхідності внесення відповідних змін та уточнень для належного правового регулювання підстав для відповідальності та звільнення від відповідальності за шкоду, завдану особою при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності. Наведено порівняльну характеристику Цивільного кодексу України й УРСР.

Метою дослідження є визначення поняття самозахисту та крайньої необхідності, а також визначення підстав та умов цивільно-правової відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист або в умовах крайньої необхідності, а також застосовувані до особи санкції.

Для досягнення поставленої мети використано методи: формально-юридичний для дослідження правового регулювання правовідносин; аналітичний для правильного тлумачення обсягу правового наповнення; системно-структурний для визначення правової природи досліджуваних правовідносин; історико-правовий для аналізу розвитку цивільного законодавства; діалектичний для визначення протиріч у правовідносинах та правовому регулюванні.

Зазначено, що при визначенні змісту вчинюваного особою самозахисту слід враховувати правову природу правовідносин.

Виконано аналіз норми ст. 1169 ЦКУ, якою регламентується відповідальність за шкоду, завдану особою при здійсненні нею права на самозахист, завданої неправомірними як активними, так і пасивними діями самозахисту.

Визначено, що шкода, завдана третім особам способами, не забороненими законом та які не суперечать моральним засадам суспільства, відшкодовується особою, що вчинила протиправну дію, а в інших випадках – особою, яка здійснювала самозахист.

Відмічено відсутність у цивільному законодавстві поняття необхідної оборони, що обумовлено законодавчим закріпленням такої юридичної категорії безпосередньо у ст. 36 КК України. Здійснено аналіз відповідної норми КК України, а також практики її застосування, з метою встановлення порівняльної характеристики підстав для притягнення особи до відповідальності при завданні нею шкоди у разі здійснення нею права на самозахист. Виконано порівняльну характеристику поняття крайньої необхідності за цивільним і кримінальним законодавством.

Здійснено аналіз суб'єктного складу правовідносин із відшкодування особою шкоди, завданої при здійсненні нею права на самозахист, зокрема, у частині можливості притягнення до відповідальності держави у разі прийняття нею закону, на підставі якого припиняється право власності особи.

Ключові слова: санкції, відповідальність, захист, відшкодування шкоди, заходи оперативного впливу, делікт.

ВСТУП

30-річчя незалежності України знаменується стрімким розвитком цивільного законодавства, найголовнішими подіями в якому були прийняття Конституції України та Цивільного кодексу України, що закріпили основні принципи приватного права, такі як верховенство права, а також визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Не менш важливим є дослідження стану розвитку цивільного законодавства у сфері відповідальності за завдану шкоду, що мають ґрунтуватися на загальних засадах цивільного законодавства та практики застосування з метою визначення прогалин і суперечностей у його застосуванні.

Питання цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду є вкрай актуальними, зважаючи на закріп-

лений у цивільному законодавстві принцип справедливості, добросовісності й розумності, який найповніше проявляється саме у питаннях відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист і в умовах крайньої необхідності. Незважаючи на презумпцію винуватості, яка діє в цивільному праві, та чітке визначення підстав і форм цивільно-правової відповідальності, питання притягнення та звільнення від відповідальності за завдану особою шкоду в умовах самозахисту чи крайньої необхідності мають певну специфіку. У сучасній цивільно-правовій науці практично відсутні ґрунтовні дослідження з обраної теми. Певні питання відшкодування шкоди були предметом досліджень В. П. Грибанова, Г. Я. Стоякіна, О. О. Кота, О. О. Отраднової, О. І. Антонюк, О. А. Волкова та ін. Однак більшість із досліджень здійснювались або в

період до прийняття Цивільного кодексу України (надалі – ЦК), або стосувалися окремих питань поняття й ознак самозахисту чи загальних положень про відшкодування шкоди. Усе це свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою дослідження є визначення поняття самозахисту та крайньої необхідності, а також визначення підстав та умов цивільно-правової відповідальності за завдану особою шкоду при здійсненні нею права на самозахист або в умовах крайньої необхідності, а також застосовувані до особи санкції. Досліджено розвиток цивільного законодавства України в частині відшкодування шкоди, заданої особою при здійсненні нею права на самозахист, в умовах крайньої необхідності та необхідної оборони з метою виявлення прогалин і суперечностей та формулювання пропозицій при здійсненні рекофікації Цивільного кодексу України.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають із приводу притягнення до відповідальності особи, яка завдала шкоду у стані крайньої необхідності або при здійсненні нею права на самозахист, та застосування цивільно-правових санкцій.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Зазначена норма також знайшла відображення і в Цивільному кодексі України, відповідно до ч. 1 ст. 19 якого особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань, під яким необхідно розуміти застосування особою таких засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства [2]. Причому застосовувані способи самозахисту повинні відповідати змісту права, що порушене, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням (ч. 2 ст. 19 ЦКУ). Лише за дотримання цих застережень такий самозахист буде відповідати вимогам ч. 5 ст. 55 Конституції України і вважатися належним способом захисту цивільних прав та інтересів.

На відміну від ЦК України, в ЦК УРСР 1963 р. було відсутнє як поняття самозахисту, так і право на його застосування, оскільки нормами ст. 6 передбачався захист цивільних прав та інтересів лише судом, арбітражем, третейським судом, товариськими судами, профспілковими й іншими громадськими організаціями або в окремих випадках – в адміністративному порядку [3]. Водночас у цивілістичній літературі радянського періоду розвитку не заперечувалася можливість самозахисту, зважаючи на наявність у ЦК УРСР норм ст. 444, 445, в яких установлювалися підстави та порядок відшкодування шкоди, завданої у стані необхідної оборони або крайньої необхідності. Незважаючи на відсутність самого терміну "самозахист", ЦК УРСР містив певні положення, притаманні самозахисту. Однак законодавче закріплення поняття й ознак самозахисту було здійснене лише у ЦК України і стало важливим кроком у розширенні прав учасників цивільних відносин у частині законодавчого закріплення права на здійснення самими такими суб'єктами права на захист своїх цивільних прав від порушень чи протиправних посягань.

Оскільки в ЦК України не визначаються конкретні прояви самозахисту, в юридичній науці вже тривалий період точиться дискусія щодо правової природи самозахисту та його місця в системі способів захисту цивільних прав та інтересів. Одним із перших дослідників питань самозахисту вважається В. П. Грибанов, який в одних випадках самозахист визначав як вчинення уповноваженою особою дозволених законом фактичних дій, спрямованих на охорону його особистих чи майно-

вих прав та інтересів [4, с. 117], а в інших – як вчинення превентивних або активно-оборонних дій [5, с. 117–119]. Водночас в радянський період набула поширення й інша точка зору, згідно з якою проявами самозахисту необхідно вважати як фактичні дії, так і дії юридичного характеру [6, с. 13].

У цивілістичній науці сформувалося дві концепції розуміння самозахисту. Відповідно до першої самозахист реалізується через фактичні дії [6, с. 13; 7, с. 150], відповідно до другої – через фактичні та юридичні дії [8, с. 86].

Підтримуючи концепцію фактичних та юридичних дій, автори аргументують свою позицію дією в цивільному праві загального принципу диспозитивності у здійсненні цивільних прав і прав особи здійснювати захист на власний розсуд відповідно до ч. 1 ст. 20 ЦКУ, а також застосовувати способи самозахисту, обрані самою особою або встановлені договором чи актами цивільного законодавства [9, с. 95; 10, с. 21].

Активним і послідовним прихильником теорії самозахисту як фактичних дій є О. О. Кот, який стверджує про неможливість формулювання однозначного висновку про характер дій особи щодо самозахисту свого права на підставі змісту ч. 1 ст. 19 ЦКУ, однак вважає за можливе підтримати позицію В. П. Грибанова щодо самозахисту як виключно **фактичних дій** на підставі буквального тлумачення ч. 1 ст. 19 ЦК [11, с. 251]. Водночас автор наводить справи, в одній з яких Вищий господарський суд України (постанова від 30 вересня 2010 року у справі № 8/3498) визнав односторонню відмову від зобов'язання і від договору встановленим законним способом самозахисту порушеного цивільного права, в іншій – Вищий господарський суд України у постанові від 13 вересня 2007 року у справі № 23/80 визнав, що повноваження на захист можуть реалізовуватися в діях щодо самозахисту, якими є, зокрема, заходи оперативного впливу [11, с. 252].

На наш погляд, заходи оперативного впливу, існування яких визнається прихильниками теорії самозахисту як фактичних дій, якраз і є проявами самозахисту внаслідок вчинення юридичних дій, які в науці іменують оперативними санкціями [12, с. 128–130]. Такі оперативні санкції покликані запобігти конкретним правопорушенням, як правило, у договірних зобов'язаннях і можуть застосовуватися односторонньо управомоченою особою в позасудовому порядку. Зазвичай серед таких санкцій називають односторонню відмову від договору, одностороннє припинення зобов'язання. Насправді таких випадків значно більше, незважаючи на те, що на відміну від ГК України, такі односторонні дії в ЦК України не іменуються оперативними санкціями. Наприклад, такими можуть вважатися дії комісіонера, спрямовані на одностороннє притримання речі, яка має бути передана комітенту, з метою забезпечення своїх вимог за договором комісії (ч. 1 ст. 1019 ЦКУ); дії комісіонера, спрямовані на одностороннє відрухування належних йому за договором сум, що надійшли до нього для комітента (ст. 1020 ЦКУ).

Безперечно, визначаючи зміст вчинюваного особою самозахисту, необхідно враховувати правову природу правовідносин, оскільки вчинення самозахисних дій юридичного характеру притаманне переважно договірним зобов'язанням, а самозахисні фактичні дії – недоговірним зобов'язанням, зокрема, у деліктних зобов'язаннях. Самозахист є способом захисту цивільних прав і неюрисдикційною формою реалізації цього захисту [13, с. 17].

Фактичні дії самозахисту можуть бути як правомірними, так і неправомірними. Так, правомірними будуть дії щодо встановлення власником житлового будинку високої огорожі для обмеження потрапляння сторонніх осіб до будинку та різноманітних дозволених сигнальних пристроїв, відеоспостереження тощо. Наприклад, у справі

№ 552/46-16ц судом визнано, що примусове виселення відповідача зі спірної квартири, заміна входних замків на дверях і недопущення відповідача до квартири є засобом призупинення правопорушення зі сторони відповідача та діями самозахисту, які не відновили порушених прав власників, а тому факт використання особою права на самозахист і здійснених у зв'язку із цим дій, направлених на припинення правопорушення, не може бути підставою для відмови особі у судовому захисті [14].

Типовим прикладом неправомірних фактичних самозахисних дій вважається встановлення технічних пристроїв, здатних травмувати особу, підключення до металевих частин огорожі, дверей, вікон електричного струму, встановлення капканів, самострілів тощо. Перераховані фактичні заходи самозахисту хоч і є пасивними, але водночас вони можуть як активні дії самозахисту (вчинення фізичного опору порушнику, зокрема із застосуванням вогнепальної зброї) призвести до заподіяння шкоди життю, здоров'ю порушника, його майну. У таких випадках може постати питання про встановлення відповідальної особи за заподіяну шкоду.

Відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦКУ шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Така норма повною мірою відповідає принципам справедливості та розумності і не піддається в науці сумнівам її правильності. Проте значно складнішою для тлумачення є ч. 2 ст. 1169 ЦКУ, згідно з якою, якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала, а якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. На наш погляд, наведена норма сформульована редакційно невдало, адже вона не містить інформації про "іншу особу", якій завдано шкоду особою, яка здійснювала самозахист від протиправних посягань. Проте найбільш вірогідним може бути припущення, що така "інша" особа безпосередньо не є причетною до протиправних посягань. Тому в наукових коментарях до ЦК України автори з метою внести однозначність у визначеність правового статусу такої "іншої" особи, застосовують термін "третя особа". Тому з метою уточнення визначення такої особи пропонуємо ч. 2 ст. 1169 ЦКУ викласти в такій редакції: "Якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди третій особі, яка не причетна до протиправних посягань, така шкода має бути відшкодована її завдавачем, а якщо така шкода завдана незабороненими способами самозахисту і такими, що не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію".

Таким чином, за загальним правилом шкода, завдана особою у випадках здійснення нею права на самозахист, відшкодовується лише в разі перевищення меж необхідної оборони. Звичайно, право на застосування санкції про стягнення шкоди має особа, дії якої стали підставою для застосування самозахисту.

Шкода, завдана третім особам способами, не забороненими законом та які не суперечать моральним засадам суспільства, відшкодовується особою, що вчинила протиправну дію, а в інших випадках – особою, яка здійснювала самозахист. Таким чином, у першому випадку третя особа має право на застосування санкцій про стягнення шкоди до суб'єкта, дії якого зумовили самозахист (порушник суб'єктивного права), у другому випадку – до суб'єкта здійснення самозахисту.

У ч. 1 ст. 1169 ЦКУ передбачено звільнення суб'єкта самозахисту, який діяв у стані необхідної оборони, від відшкодування шкоди, якщо не були не перевищені її

межі. Однак ні ЦК УРСР, ні ЦК України не визначало і нині не визначає поняття необхідної оборони. Це обумовлено тим, що така юридична категорія безпосередньо законодавчо закріплена у ст. 36 КК України, згідно з ч. 1 якої необхідною обороною визнаються "дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в такій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони" [15]. Тому цілком логічним є використання цих законодавчих положень і правових позицій судової практики, зокрема і висловлених у постанові Пленуму ВСУ № 1 від 26.04.2002 р. "Про судову практику у справах щодо необхідної оборони" [16]. Найголовнішими засадами, що визначаються зазначеною постановою, є такі: 1) стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди; 2) необхідність з'ясування судом, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання; 3) визначення поняття та проявів уявної оборони та перевищення меж необхідної оборони. Зазначені обставини знаходять своє підтвердження і в судовій практиці, в якій особливою увагою приділяється з'ясуванню наявності саме реальної, а не уявної загрози заподіяння шкоди. Так, у справі № 211/2852/16к з'ясовано, що потерпілий у ході конфлікту з дружиною не становив для засудженого або його сестри будь-якої загрози і підстав для самозахисту або необхідності відвернення посягання на його сестру з боку потерпілого в нього не виникало, а характер та локалізація завданих тілесних ушкоджень потерпілому в область голови, переконливо свідчать про те, що засуджений усвідомлював можливість настання негативних наслідків своїх дій, зокрема й ті, що фактично настали, тобто його умисел був спрямований на заподіяння значної шкоди здоров'ю потерпілого. На підставі викладеного, Верховним Судом відмовлено у задоволенні касаційної скарги та скасуванні поставлених судових рішень щодо засудженого, за якими його було засуджено до позбавлення волі строком на 5 років, та присуджено стягнення матеріальної та моральної шкоди [17].

Особливої уваги при визначенні цивільної відповідальності у випадку здійснення права на самозахист заслуговує визначення суб'єктного складу таких правовідносин. Так, згідно зі ст. 1170 ЦК України у разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі. Зі змісту наведеної статті з очевидністю випливає, що законодавець не ставить обов'язок держави щодо відшкодування шкоди власникові у зв'язку з прийняттям закону про припинення права власності на його майно в залежність від будь-яких юридичних обставин. Власникові для застосування санкції про стягнення компенсації завданої шкоди достатньо в позові як його підставу назвати факт прийняття такого закону. На наш погляд, викликає сумнів можливість визнання завданої власникові шкоди такою, що є наслідком деліктного правопорушення, адже прийняття закону, який відповідає Конституції України, не може вважатися правопорушенням. Якщо прийняття того чи іншого закону призвело до спричинення певних негативних наслідків у власника, правовідносини, що виникли, не можуть вважатися деліктними. Тому нелогічним є включення ст. 1170 ЦКУ до

глави 82 ЦКУ. Із цього приводу в літературі виникали спроби визначення правової природи обов'язку відшкодування шкоди державою за ст. 170 ЦКУ і зазначалося, що законність (правомірність) завдання в цьому разі майнової шкоди виводить зобов'язання з її відшкодування за межі деліктного і з точки зору ч. 4 ст. 1166 ЦКУ є винятковим [18, с. 509]. Але визнання зобов'язання держави з відшкодування шкоди в наведеній ситуації винятковим зобов'язанням не виводить його з числа деліктних зобов'язань. Тому вважаємо за доцільне норму ст. 1170 вилучити з гл. 82 і перенести у гл. 29 ЦКУ "Захист права власності", що краще відповідатиме логіці структурної побудови ЦК України. Проте у будь-якому випадку ця норма не може поширюватися на відносини, що виникають на підставі, наприклад, Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану", адже норма ст. 1170 ЦКУ розрахована на випадки прийняття закону щодо припинення права власності на наявне майно власника.

Дотично до ст. 1169 ЦКУ про відшкодування шкоди, завданої особою внаслідок самозахисту, є ст. 1171 ЦКУ, яка визначає порядок відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті, шкода, завдана особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Незважаючи на те, що об'єктивно дії у стані крайньої необхідності мають вважатися правомірними, але, як вбачається з наведеної норми, шкода, заподіяна такими правомірними діями має відшкодовуватися особою, яка їх вчинила. Проте інший підхід закріплено у кримінальному законодавстві, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 39 КК України "Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожуює особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо ця небезпека в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності" [15].

З наведеного вбачається, що поняття стану крайньої необхідності в ЦК України і КК України в принципі збігаються редакційно і змістовно, за винятком передбаченого в КК України застереження про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Подібне застереження може бути корисним і під час розгляду цивільних справ, а тому воно заслуговує на введення його до ч. 1 ст. 1171 ЦКУ, що відповідало б і логіці структурної побудови ст. 1167 ЦКУ, згідно з ч. 1 якої шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема й у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

У ст. 1171 ЦКУ можна виявити кілька варіантів відшкодувань. Зі змісту ч. 1 цієї статті можна дійти висновку, що шкода, завдана особою у стані крайньої необхідності, відшкодовується особою, яка її завдала (тобто завдавачем шкоди). У ст. 1171 ЦКУ не визначається особа, якій має відшкодовуватися шкода. Це може бути: третя особа, особа, в інтересах якої діяв завдавач шкоди, а врешті – і сам завдавач, що само по собі є юридичним парадоксом, адже завдавач шкоди власному майну, здоров'ю не може вимагати її відшкодування від себе. У такому разі мова може йти про його ризик.

Якщо ж завдавач шкоди відшкодував потерпілій особі шкоду, він має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої він діяв (абзац 2 ч. 1 ст. 1171 ЦКУ).

Водночас, ч. 2 ст. 1171 ЦКУ надає суду право враховувати обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частині або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі. Надання суду права на прийняття такого широкого набору альтернативних рішень важко заперечувати. Проте недоліком ч. 2 ст. 1171 ЦКУ необхідно визнати відсутність у ній будь-яких критеріїв для застосування її положень. Порівнюючи зазначену норму з аналогічною нормою ЦК УРСР (ст. 445), можна зазначити, що ст. 1171 ЦКУ була сформульована на таких же засадах як і ст. 445 ЦК УРСР, за єдиним важливим винятком. Так, у ст. 445 ЦКУ не передбачалося такої альтернативи суду, як можливість суду зобов'язати кожного з них (особу, яка завдала шкоду, та особу, в інтересах якої діяла ця особа) відшкодувати шкоду в певній частині. Відтак, норма ст. 1171 ЦКУ хоча і ґрунтується на однакових засадах зі ст. 445 ЦК УРСР, водночас є більш повною та спрямованою в першу чергу саме на відшкодування завданої шкоди, ніж на звільнення від такого відшкодування. Також зазначимо й інші редакційні відмінності зазначених статей. Так, якщо у ст. 445 ЦК УРСР зазначено, що така шкода "повинна бути відшкодована", то у ст. 1171 ЦКУ застосовано термін "шкода відшкодовується". На нашу думку, хоча редакція ЦК УРСР і надає певного імперативного характеру обов'язку особи, що завдала шкоди в умовах крайньої необхідності, її відшкодувати, водночас певною мірою нівелюється ч. 2 зазначеної статті, якою передбачено можливість звільнення її судом від такого обов'язку. Порівнюючи редакції наведених статей, слід визнати вдалішою редакцію норми ст. 1171 ЦКУ, порівняно зі ст. 445 ЦК УРСР.

ВИСНОВКИ

На підставі викладеного, можна дійти таких висновків. Закріплене в ЦК України поняття самозахисту не повною мірою розкриває характер і зміст дій, що можуть вчинятися особою з метою захисту своїх прав та інтересів. Однак, на відміну від ЦК УРСР, який не містив поняття самозахисту, ЦК України не лише закріплює таке поняття та його ознаки, однак і розширює коло проявів самозахисту. Не було закріплено в ЦК УРСР також і поняття крайньої необхідності та необхідної оборони. Відтак, норми ЦК України в цій частині є прогресивнішими, хоча і потребують певного уточнення.

Визначено, що самозахист може здійснюватися у формі фактичних і юридичних дій. Причому фактичні дії самозахисту можуть бути як правомірними, так і неправомірними. Проявами самозахисту є заходи оперативного впливу, які внаслідок вчинення юридичних дій у науці іменують оперативними санкціями, які покликані запобігти конкретним правопорушенням, як правило у договірних зобов'язаннях, і можуть застосовуватися односторонньо уповноваженою особою в позасудовому порядку.

Визначається сумнівною можливість визнання завданої власникові шкоди такою, що є наслідком деліктного правопорушення, адже прийняття закону, який відповідає Конституції України, не може вважатися правопорушенням. На цій підставі автором зазначено нелогічність включення ст. 1170 ЦКУ до гл. 82 ЦКУ та запропоновано норму ст. 1170 вилучити з гл. 82 і перенести у гл. 29 ЦКУ "Захист права власності", що краще буде відповідати логіці структурної побудови ЦК України.

Визнано невдалим редакційне формулювання норми ч. 2 ст. 1169 ЦК, адже вона не містить інформації про "іншу особу", якій завдано шкоду особою, яка здійснювала самозахист від протиправних посягань, а відтак не зрозуміло, на кого можна покласти обов'язок з її відшко-

дування. У зв'язку із цим пропонується внести відповідні зміни у досліджувану норму в частині уточнення особи, на яку може бути покладено обов'язок з її відшкодування, увівши термін "завдавач" шкоди поряд із наявним у статті терміном "особа, яка вчинила протиправну дію".

Зазначено редакційний і змістовний збіг понять крайньої необхідності в нормах ЦК і КК України. Визнається за доцільне закріплення в ч. 1 ст. 1171 ЦКУ застереження, закріпленого в КК України про те, що такий стан може вважатися правомірним, якщо при цьому не допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Виявлено кілька варіантів відшкодувань шкоди за ст. 1171 ЦКУ, а також право завдавача шкоди у разі відшкодування потерпілій особі шкоди, на зворотну вимогу до особи, в інтересах якої він діяв (абзац 2 ч. 1 ст. 1171 ЦКУ).

Указано на справедливості і правильності норми ч. 2 ст. 1171 ЦКУ в частині надання суду широкого набору варіантів альтернативних рішень, які він може прийняти, з відзначенням єдиного недоліку цієї статті в частині відсутності у ній будь-яких чітких критеріїв для її застосування.

На підставі викладеного, автор дійшла висновку, що закріплене в ЦК України поняття самозахисту не повною мірою розкриває характер і зміст дій, що можуть вчинятися особою з метою захисту своїх прав та інтересів, а відтак питання відшкодування шкоди, заданої особою при здійсненні нею права на самозахист та у стані крайньої необхідності вимагають подальших наукових досліджень і вдосконалення, зокрема, при здійсненні рекодифікації цивільного законодавства.

Список використаних джерел

- Конституція України від 28.06.1996 р. (з наступними змінами та доповненнями) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text> (дата звернення 15.07.2021).
- Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями) // URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 15.07.2021).
- Цивільний кодекс України від 18 липня 1963 р. (втратив чинність) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06> (дата звернення 15.07.2021).
- Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав и защиты гражданских прав. М.: 1992.
- Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2-е изд. стереотип. М., 2001.
- Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1973. С. 13.
- Сулейменов М. К. Защита гражданских прав. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2006. С. 150.
- Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 2 т. / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х. : Фактор, 2010. Т. 1.
- Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2004.
- Осолинкер І. М. Самозахист права власності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2011.
- Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. К. : Алерта, 2017.
- Луць В. В. Контракты у підприємницькій діяльності. К. : Юрінком Інтер, 2008.
- Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2004. Вип. 60–62. С. 17.–
- Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 8 лютого 2017 р. у справі № 552/46/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64771743> (дата звернення 15.07.2021).
- Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 15.07.2021).

I. Dzera, Assoc. Prof. of Private Law Department
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF A PERSON'S CIVIL LIABILITY IN CASE OF EXERCISING THE RIGHT TO SELF-DEFENSE AND IN EXTREME NECESSITY

Civil law provides both general rules that provide the grounds and procedure for liability for damage to a person, and special grounds for bringing or release from such liability in the event that the person causing such damage carried them out in self-defense or extreme necessity. Therefore, it is important to clarify the specifics of civil liability of a person in the exercise of his right to self-defense and in a state of extreme necessity. The grounds and procedure for bringing a person to such responsibility are determined, the peculiarities of the subject composition are determined. A thorough study of the Civil Code of Ukraine to determine their compliance with the general principles of civil law and the need for appropriate changes and clarifications for proper legal regulation of grounds for liability and release from liability for damage caused by a person exercising his right to self-defense and in a state of extreme necessity. The development of civil legislation of Ukraine in terms of compensation for damage caused by a person in the exercise of his right to self-defense, in conditions of extreme necessity and necessary defense in order to identify gaps and contradictions and formulate proposals for recoding the Civil Code of Ukraine.

16. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. "Про судову практику у справах щодо необхідної оборони". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text> (дата звернення 15.07.2021).

17. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 211/2852/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75524246> (дата звернення 15.07.2021).

18. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Х., 2004. Т. 2.

References

- Konstitutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine] (1996, June 28). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>. (in Ukrainian)
- Tsyvyl'nyy kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine] (2003, January 16). <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. (in Ukrainian)
- Tsyvyl'nyy kodeks URSR [Civil Code of USSR] (1963, July 18). Has expired. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>. (in Ukrainian)
- Gribanov, V. P. Predely osushchestvleniya i zashchity grazhdanskikh prav i zashchity grazhdanskikh prav [The limits of the implementation and protection of civil rights and the protection of civil rights]. M., 1992. (in Russian)
- Gribanov, V. P. (2001). Osushchestvleniye i zashchita grazhdanskikh prav [Implementation and protection of civil rights]. 2-ye izd. stereotip. M. (in Russian)
- Stoyakin, G. YA. (1973). Mery zashchity v sovetskom grazhdanskom prave [Protection Measures in Soviet Civil Law] Extended abstract of candidate's thesis. Sverdlovsk. Sverdlovskiy yuridicheskiy institut [Sverdlovsk Law Institute]. (in Russian)
- Suleymenov, M. K. (2006). Zashchita grazhdanskikh prav. Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu [Selected Works on Civil Law]. M.: Statut, (in Russian)
- Naukovo-praktychnyy komentar do tsyvil'noho zakonodavstva Ukrainy [Scientific and practical commentary on the civil legislation of Ukraine]. (in 2 vol.) / V. H. Rotan' (Ed.). Kharkiv. : Faktor, 2010. Vol.1. (in Ukrainian)
- Antonyuk, O. I. (2004). Pravo uchastnykiv tsyvil'nykh pravovidnosyn na samozakhyst [he right of participants of civil legal relations to self-defense]. Candidate's thesis. Kharkiv. Natsional'nyy Universytet Vnutrishnikh Sprav [National University of Internal Affairs] (in Ukrainian)
- Osolinker, I. M. (2011). Samozakhyst prava vlasnosti v Ukraini [Self-defense of property rights in Ukraine]. Candidate's thesis. Kharkiv. Natsional'nyy Universytet "Yurydychna Akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho" [Yaroslav Mudryi National Law University] (in Ukrainian)
- Kot, O. O. (2017). Zdiysnennya ta zakhyst sub'yektyvnykh tsyvil'nykh prav: problemy teorii ta sudovoyi praktyky [Implementation and protection of subjective civil rights: problems of theory and judicial practice]. K. : Alerta. (in Ukrainian)
- Luts', V. V. (2008) Kонтракты u pidpryyemnyts'kiy diyal'nosti [Business contracts]. K. : Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
- Prytyka, YU. D. (2004). Ponyattya i dyferentsiatsiya sposobiv zakhystu tsyvil'nykh prav ta interesiv [The concept and differentiation of ways to protect civil rights and interests]. Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv], 60–62, 17. (in Ukrainian)
- Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozhlyadu tsyvil'nykh i kryminal'nykh sprav [Decision of the Supreme Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases] (2017, February 8). Case № 552/46/16-ц. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64771743> (in Ukrainian).
- Kryminal'nyy kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] (2001, April 5). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (in Ukrainian)
- Pro sudovu praktyku u spravakh shchodo neobkhdnoyi oborony [On Judicial Practice in Cases Concerning Necessary Defense]: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine]. № 1 (2002, April 26). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text> (in Ukrainian).
- Postanova Verkhovnoho Sudu [Decision if Supreme Court] (2018, July 25). Case № 211/2852/16-к. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75524246> (дата звернення 15.07.2021). (in Ukrainian)
- Borysova, V. I., Spasybo-Fat'yeyeva, I. V., Yarots'ky, V. L. (Eds). (2004). Tsyvil'ne pravo : pidruchnyk [Civil Law]: (vol 1-2). K.: Yurinkom Inter. Vol. 2. (in Ukrainian).

Received: 19/07/2021

Accepted: 15/08/2021

The purpose of the study is to define the concept of self-defense and extreme necessity, as well as to determine the grounds and conditions of civil liability for damage caused by a person exercising his right to self-defense or in extreme necessity, as well as sanctions applied to a person.

The object of the study is the legal relationship arising from the prosecution of a person who caused harm in a state of extreme necessity or in the exercise of his right to self-defense and the application of civil sanctions.

To achieve this goal, the following methods were used: formal-legal to study the legal regulation of legal relations; analytical for the correct interpretation of the scope of legal content; system-structural to determine the legal nature of the studied legal relations; historical and legal for the analysis of the development of civil legislation; dialectical to identify contradictions in legal relations and legal regulation.

It is noted that in determining the content of self-defense committed by a person, it is necessary to take into account the legal nature of legal relations, as the performance of self-defense actions of a legal nature are mainly contractual obligations, and self-defense actual actions – non-contractual obligations, including tort obligations. The prevailing position in civil science is that self-defense is a way of protecting civil rights and a non-jurisdictional form of realization of this protection.

It is noted that self-defense can be carried out in the form of both factual and legal actions, which can be both legal and illegal. Manifestations of self-defense are measures of operational influence, which in science are called operational sanctions. They are designed to prevent specific offenses, usually in contractual obligations and can be applied by a unilaterally authorized person out of court. Varieties of such sanctions are unilateral withdrawal from the contract; unilateral termination of the obligation; actions of the commission agent, aimed at unilateral retention of the thing to be transferred to the principal, in order to ensure their claims under the contract; actions of the commission agent aimed at unilateral deduction of the amounts due to him under the contract, received by him for the principal.

Illegal active and passive actions of self-defense can lead to harm to the life, health of the offender, his property, which can lead to prosecution of the person for the damage.

The analysis of the norm of Art. 1169 of the CCU, which regulates liability for damage caused by a person in the exercise of his right to self-defense. It is noted that the norm of Part 2 of Art. 1169 of the Civil Code is formulated unsuccessfully, because it does not contain information about "another person" who was harmed by a person who carried out self-defense against unlawful encroachments, and therefore it is not clear who may be obliged to compensate him. In this regard, it is proposed to make appropriate changes to the norm under study in terms of clarifying the person who may be obliged to compensate, introducing the term "causer" of the damage along with the term in the article "person who committed an illegal act".

As a general rule, damage caused by a person in cases of exercising his right to self-defense is reimbursed only if the limits of necessary defense are exceeded. In this case, the right to apply a sanction for damages has a person whose actions have become the basis for the application of self-defense.

Damage caused to third parties in ways not prohibited by law and which do not contradict the moral principles of society, is compensated by the person who committed the illegal act, and in other cases – by the person who carried out self-defense. That is, in the first case, the third party has the right to apply sanctions for recovery.

Keywords: sanctions, liability, protection, compensation for damage, tort, operational measures.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 3 (118): 26-32
УДК 347.961.1
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/3.118-5>

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

В. М. Зальотін, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4630-1947

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ОКРУГІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Статтю присвячено історії формування нотаріальних округів в Україні. Метою дослідження є виокремлення з історії нотаріату в Україні історії формування нотаріальних округів і внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові (аналіз, порівняння й моделювання) та спеціальні (формально-юридичний і логіко-юридичний) методи пізнання. Розглянуто вплив територіальної компетенції нотаріуса на формування нотаріальних округів. Досліджено розуміння територіальної компетенції нотаріуса у вітчизняній науці як основи формування округів для діяльності нотаріусів. Виокремлено чотири етапи історії розвитку та становлення системи нотаріальних округів в Україні: перші роки незалежності, установлення граничної чисельності нотаріусів, роки невизначеності та сучасний етап, який характеризується змінами у зв'язку з проведенням адміністративно-територіальних і цифрових реформ. Констатовано незначну врегульованість питання територіальної компетенції з одночасною участю держави в обранні нотаріальних округів особами, що мають намір займатися нотаріальною діяльністю, у перші роки незалежності України. Розкрито проблематику регулювання граничної чисельності нотаріусів і квот нотаріусів у державі як таких, що не відповідають викликам сьогодення. Проаналізовано законопроекти, направлені на врегулювання кількості нотаріусів і відмови від такого втручання держави у нотаріат. Досліджено сучасне регулювання територіальної компетенції нотаріусів і нещодавні зміни до законодавства, пов'язані з адміністративно-територіальними реформами в Україні. Зосереджено увагу на адміністративно-територіальному устрої як основі при розподілі меж територіальної компетенції нотаріусів. Окреслено основні концепції формування переліку нотаріальних округів Міністерством юстиції України, наведено їхні сильні та слабкі сторони. Розглянуто наміри уряду щодо цифрової трансформації держави в частині запуску електронного нотаріату для віддаленого вчинення нотаріальних дій. Запропоновано вдосконалити принципи побудови та систему нотаріальних округів із метою підвищення доступності нотаріальних дій населенню, а саме, упровадити обласні, Київський та Севастопольський міські нотаріальні округи для віддаленого вчинення нотаріальних дій. Ураховуючи положення Конституції України, обґрунтовано необхідність закріпити повноваження Міністерства юстиції України щодо затвердження переліку нотаріальних округів у Законі України "Про нотаріат".

Ключові слова: територіальна компетенція нотаріуса, гранична чисельність нотаріусів, адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальна одиниця, квоти нотаріусів, доступність нотаріальних дій.

ВСТУП

Частина перша ст. 13-1 Закону України "Про нотаріат" [1] розкриває мету створення нотаріальних округів через їхню визначальну ознаку, наведену у дефініції – установлення меж реалізації територіальної компетенції нотаріусом. Відтак, від вдало сформованих нотаріальних округів залежать доступність нотаріальних послуг і завантаженість нотаріусів. Проблематика правового регулювання територіальної компетенції вчинення нотаріальних дій своїм корінням сягає часів набуття неза-

лежності Україною. Разом із тим, варто констатувати, що деякі з побоювань, закладені у принципи побудови нотаріальних округів і пов'язаних з ними обмежень, уже стали частиною історії і ніяк не нашкодять громадянам. Аналізуючи історію розвитку нотаріальних округів в Україні, можемо спостерігати поступове послаблення державного контролю та недовіри до приватних нотаріусів. Україна жодним чином не могла полишити притаманний радянському минулому плановий підхід при регулюванні нотаріату, а сучасний світ кидав нові ви-